

Volgai bulgár városok a 10–13. században

A LATIN, MUSZLIM ÉS OROSZ FORRÁSOK több volgai bulgár város nevét hagyományozták ránk. A muszlim földrajzi irodalomban a 10–13. században két város neve közismert: *Bulgār* és *Suwār*. A középkori orosz évkönyvek a következő városokról adnak híradást: *Velikij Gorod*, *Brjahimov*, *Torčesk* és *Ošel*. A magyar Julianus barát, aki közvetlenül a tatárjárás előtt kereste fel ezt a vidéket, nem nevezett meg egyetlen volgai bulgár várost sem, azonban hangsúlyozta, hogy több virágzó városuk van. Jelen munka a volgai bulgár városi civilizáció kialakulásának és felvirágzásának okaival, illetve a volgai bulgár főváros azonosításával és lokalizációjával foglalkozik. Ezek a kérdések a 16–17. századi orosz historiográfiát komolyan foglalkoztatták, ugyanis a moszkvai udvarban működő politika-formáló erők a Kazányi Tatár Kánság meghódításának ideológiai alapjának megteremtésére tettek kísérletet. Pelensky mutatott rá arra, hogyan alakították ki a Bulgár–Kazány kontinuitás teóriáját, hogy azzal alátámasszák az orosz cár jogigényét a Kazányi Tatár Kánság trónjára. Az ideológia azon alapult, hogy a moszkvai fejedelmek a kijevi nagyfejedelmek örökösei, a volgai bulgárok utódai pedig a kazányi tatárok. Mivel a kijevi uralkodók sikeres hadjáratokat vezettek a volgai bulgárok ellen, sőt időlegesen meg is hódították a területük egy részét, a Kazányi Tatár Kánság annektálása csupán az ősi juss visszavétele (PELENSKI 1974). Az orosz történeti tradíció mellett, a modern tatár nemzeti tudat számára fontos előzmény a volgai bulgár állam. A politikai kapcsolat mellett kulturális értelemben meghatározó az iszlám, amelyet ezen a vidéken a volgai bulgárok honosítottak meg, s ez máig jelen van és fontos tényezője a kazányi tatár etnikai tudatnak.

A volgai bulgárok városait először al-Ištahri említette 930 és 950 között: „*Bulgār* városnak a neve. Lakói muszlimok, főmecset van benne. Van a közelben más, *Suwār* nevű város; abban is van főmecset. Valaki, aki a városban prédikált, arról értesített, hogy a két város lakosságának száma mintegy tízezer férfi; épületeik fából valók, télvíz idején azokban húzzák meg magukat, nyaranta sátrakban laknak szanaszéjjel.” (BGA I, 225; KMOŠKÓ 2000, 31–32).¹ A tudósítás egyértelműen igazolja a két város létét, amit a főmecset felépítése megerősít. Ezek voltak a muszlim vallási élet fontos központjai, ugyanakkor a lakosság félnomád voltára is egyértelmű az utalás, ugyanis

¹ Ezt a tudósítást őrizte meg kisebb kiegészítésekkel Ibn Hauqal (BGA II², 396), a *Hudūd al-‘Ālam* (MINORSKY 1937, 163), al-Marvażi (MINORSKY 1942, 34) és al-Muqaddasī (BGA III, 361).

nyáron még mindig jurtákban kiköltöznek a városból. Ibn Fadlān szerint a volgai bulgár uralkodó udvara rendszeresen költözött egyik szálláshelyről a másikra 922-ben (TOGAN 1939, 74).

A korábbi muszlim földrajzi irodalomban, azaz a Ġayhānī-hagyományban és Ibn Fadlān-nál nem esik szó városokról. Ibn Rusta a következőket közölte: „A földjeiket bozótok és lombos erdők képezik; azokban időznek” (BGA VII, 141; ZIMONYI 1990, 131) míg Gardīzī párhuzamos része így hangzik: „Egész földjük erdős, fával borított. Ezek között vándorolnak egyik helyről a másikra” (MARTINEZ 1982, 157). Van azonban utalás állandó lakhelyre is. Ibn Rusta és Gardīzī egybehangzóan azt állítja, hogy mindannyiuk megélhetése egy helyen van, amelyet általában úgy értelmeznek, hogy a Volga mentén fekvő piac helyére vonatkozhat ez a megjegyzés (ZIMONYI 1990, 132–133). Ibn Fadlān megerősíti ezt a feltevést, amidőn azt állítja: „A folyó mellett helyen van a piac, amely mindig forgalmas és sok értékes áru kerül eladásra” (TOGAN 1939, 174). A letelepülés felé vezető úton egy fontos állomás volt még a piac mellett a muszlimok számára épült mecset. Ibn Rusta erről a következő tudósítást őrizte meg: „szállásaikon mecseteik, iskoláik, müezzinjeik és imámjaik is vannak” (ZIMONYI 1990, 137). Ibn Fadlān csak egy volgai bulgár közösségről tud, akiket *Baraṅḡār* néven ismerünk, és nekik van csak mecsetjük: „Fából mecsetet építettek számukra, ahol imádkozhatnak.” (TOGAN 1939, 67–68). Tehát a városok kialakulásának folyamatában a fordulat a 10. század húszas éveiben kezdődött. A század közepére már két olyan híres város volt már, amelyről a muszlim szerzők nemcsak mint vallási, kulturális, adminisztratív és kereskedelmi központokról adnak számot, hanem volgai bulgár pénzeket is vertek *Bulḡār* és *Suwār* városban (RISPLING 1990, 276).

A városok kialakulása és virágzása szempontjából a döntő mozzanat két tényezőben kereshető, amelyek ráadásul szorosan összekapcsolódnak. A 9. század végén a nemzetközi kereskedelemben alapvető változások mentek végbe. Az iszlám központi területei és a Kelet-Európa közötti virágzó kereskedelem, amely a Kazár Kaganátus közvetítésével zajlott, komoly válságba került. Az iszlám világon belül az új kereskedelmi központ a számanida Transoxania lett, így a kereskedelmi utak átrendeződtek, az útőeret Horezmen és az Oguz-steppén (Kazak-steppe) áthaladó, a Volga-Káma vidékére vezető út képezte, amely elkerülte a korábbi központi kazár területet, vagyis a Volga alsó folyását. A 10. század elejétől a volgai bulgár terület egyfajta kereskedelmi kapuként funkcionált az iszlám világ és Kelet-Európa között (NOONAN 1984, 151–282; MARTIN 1986). A kereskedelem nemcsak áruk cseréjét jelenti, hanem kulturális érintkezéssel is jár. Így érthető, hogy a volgai bulgár uralkodó, *Almīš* felvette az iszlámot, amely hivatalossá azáltal lett, hogy a kalifa 921-ben követséget küldött hozzá. Ibn Fadlān ennek a küldöttségnek volt a tagja és beszámolójában megemlíti, hogy a volgai bulgár uralkodó szempontjait: „*Al-Hasan ibn Yaltawār*, a *Šaqāliba* király levele megérkezett az igazhívók parancsnokához, Muqtadir-hoz, amelyben arra kérte őt, hogy küldjön hozzá valakit, aki kioktatná őt a vallás tekintetében, s megismertetné vele az iszlám vallási törvényeit, mecsetet építené részére, s szőszéket állítana fel, hogy azon végezhesse az ő nevében az imára való felhívást országában s egész birodalmában. Kérte őt, hogy építesse erődöt, amely megvédené őt az ellenséges királyoktól.” (TOGAN 1939, 2). Ezek alapján két-

ségtelennek tűnik, hogy a virágzó kereskedelem, az iszlám felvétele, valamint az azzal járó civilizációs háttér adta a lökést a volgai bulgár városfejlődéshez.

A volgai bulgár városok közül a *Suwār* és *Ošel* nevű városok földrajzi azonosítása körüli viták nyugvóponttra jutottak. A muszlim forrásokban adott *Suwār* várost az orosz évkönyvek nem említik. Smirnov *Suwār*-t az Utka folyó balpartján, a Kuznečiha falutól 5 kilométerre délre lévő régészeti lelőhellyel azonosította, amely a 10–13. században virágzott (SMIRNOV 1951, 230–265).

Ošel a Volgától nyugatra eső legjelentősebb volgai bulgár város volt, amelyet a vlagyimir-szuздali fejedelem 1220-ban elfoglalt és elpusztított. Erről az orosz évkönyvek részletes beszámolót őriztek meg. Lokalizálása kapcsán két helység jöhet szóba.² Korábban felmerült a lehetősége, hogy Iulianus az 1230-as években ezt a települést is érintette volna utazása során és rá kellenne érteni a „bulgárok nagy városa” megjelölést. Az azonosítás *Ošel* pusztulásának tükrében tarthatatlan (FODOR 1982, 55–67).

A források által a volgai bulgár állam fennállása idején, azaz a 10–13. században említett *Bulgār* és *Velikij Gorod* nevű várost összefüggésbe hozták a korabeli *Brjahimov* nevű várossal, majd az először csak a 14. században feltűnő *Bolgary* vagy időnként *Velikij Bolgary* néven az orosz évkönyvekből ismert várossal, illetve két ma is létező faluval: *Bolgary*-val és *Biljarsk*-kal. A hagyományos elképzelést Špilevskij dolgozta ki. Szerinte a volgai bulgárok fővárosa a *Bolgary* falu melletti város volt a 10–12. században, de a vlagyimir-szuздali fejedelemség harcot indított a Volga középső folyása feletti kereskedelmi monopólium megszerzéséért és több sikeres támadást hajtott végre a volgai bulgárok ellen, a 12. század második felében. A főváros a Volga mellett így komoly veszélynek volt kitéve, ezért aztán áthelyezték a *Biljarsk* falu közelében lévő városba (ŠPILEVSKIJ 1877, 124–126). A *Velikij Gorod* terminust ötször is említik az orosz évkönyvek (1184, 1220, 1229, 1232, 1236). Azonosítása a *Biljarsk* melletti metropolisszal egyértelműen bizonyítható (FAHRUTDINOV 1984, 93–94). A tatárjárás következtében *Velikij Gorod*, azaz *Biljarsk* teljesen elpusztult. Az Arany Horda korszakában azután *Bolgary* virágzott fel. Batu uralma alatt az északi főváros rangjára emelkedett és a 13–14. század folyamán a Volga-Káma vidék legjelentősebb városa maradt. Mint már arra utaltunk maga a *Bolgary* név csak a 14. században jelent meg először a forrásokban és azt a régészeti ásatások is alátámasztják, hogy ez a periódus volt a város életében a legvirágzóbb korszak.

Halikov, a *Biljarsk* melletti ásatások vezetője az új régészeti adatokra építve módosította a hagyományos elképzelést. *Biljarsk* városa körülbelül huszonöt-szor haladta meg *Bolgary* területét a 10–13. század folyamán; *Biljarsk* ötven kilométeres körzetében mintegy négyszáz volgai bulgár települést tartak fel, ami az összes emlék negyede; a feltárt város grandiózus méretei a karahanida és a dunai bulgár birodalmak központjaival vethető egybe (HALIKOV 1973, 83–89). Ebből arra következtetett, hogy *Biljarsk* nemcsak a 12–13. században lehetett a volgai bulgár állam fővárosa, hanem az alapítástól, azaz a 10. századtól.

² Kirel'skoje vagy Jankitovskoje Gorodišče: SMIRNOV 1951, 265–266; Bogdaškinskoje Gorodišče: FAHRUTDINOV 1984, 90–91.

Ez komoly vitát indított el. Smirnov és Fahrutdinov védelmezték a hagyományos elképzelést, azaz véleményük szerint *Bolgary* azonos a muszlim forrásokban említett *Bulgār* nevű helységgel és ez volt a központ a 10–12. században (SMIRNOV 1971, 98–102; FAHRUTDINOV 1974, 131–143; FAHRUTDINOV 1975, 74–79; FAHRUTDINOV 1984, 46–63, 93–98). Ellenben Halikov és Huzin *Biljarsk* mellett hoztak fel újabb érveket (HALIKOV 1973, 83–99; HUZIN 1991, 6–42). A vita gyújtópontjába a muszlim források értelmezése került. Mivel a Ğayhānī-hagyomány és Ibn Fadlān nem emlitenek városokat, ezért aztán a Balḥī-hagyomány al-Ištahrī-nál megőrzött és már fontosabb idézet adataiból kell kiindulni. Azonban ez sem tartalmaz olyan adatot, ami alapján a kérdésben állást lehetne foglalni. Ugyanakkor az ezt a hagyományt felhasználó későbbi szerzők, azaz Muqaddasī és a *Hudūd al-ʿĀlam* ismeretlen szerzője *Bulgār*-t a Volga partjára lokalizálta. Sajnos azonban ezeknek a másodkézből vett információknak a hitelessége kétséges (BGA III, 321; MINORSKY 1937, 162).

Abū Hāmid al-Ġarnātī először 1135–36-ban kereste fel a volgai bulgárokat, második látogatására pedig 1150-ben került sor (BOLŠAKOV–MONGAJT 1971; vö. BOLŠAKOV–MONGAJT 1985). Egyik művében a következő leírást őrizte meg a városról: „*Bulgār* is nagy város, az egész fenyőfából épült, a falai pedig tölgyfából. ... A *Bulgār* szó 'tudós férfi'-t jelent” (DUBLER 1953, 9, 11; BOLŠAKOV–MONGAJT 1985, 42, 44). Emellett az iszlám felvételét tárgyaló mondához a következő megjegyzést fűzte: „Ennél a népnél a tudóst *bilār*-nak nevezik, s ezt a földet is elnevezték *Bilār*-nak, vagyis 'tudós férfi'-nek. Ezt a szót az arabok így formálták nyelvükhöz *Bulgār*. Így láttam ezt [leírva] a *Bulgār* kádijának keze vonásával készült '*Bulgār történetében*'...” (DUBLER 1953, 12; BOLŠAKOV–MONGAJT 1985, 45; vö. HRBEK 1956, 113–119). A népetimológia magyarázata egyértelmű: a török nyelvekben a *bil-* ige jelentése 'tudni' és az *-r* szuffixummal kiegészítve pontosan megfelel az arab *ʿālim* 'tudós' szónak. Az arab szövegben fennmaradt szó tehát egy török *biler*-t tükröz. A másik terminus, a *Bulgār*, természetesen nem az arab alakja a szónak, hanem inkább a köztörök formája a *bulgar* népnévnek. Ugyanakkor az első formához köthető több adat is. Elsőként Anonymus Gestájában szerepel a *Bular-föld* (SRH I, 114–115). Plano Carpini és Benedictus Polonus pedig *Biller* (WYNGAERT 1929, 73) és *Byler* (WYNGAERT 1929, 98, 111, 138) névalakot jegyzett le. Ligeti tisztázta, hogy ezek az adatok egy közép-csuvas nyelvállapotot adnak vissza, ami végső soron a *Bulgār* népnévből ered és a következő rekonstrukciót javasolta: *Bulgar* > *Bular* > *Bilar* > *Biler* (LIGETI 1986, 280; a további adatokra: ZIMONYI 1990, 37–38). Tehát valószínűsíthető, hogy a középcsuvas *Biler* népnevet kapcsolták össze a homofon *biler* 'tudós' jelentésű török közszóval. Ez utóbbit őrizte meg az orosz *Biljarsk* falunév a végén orosz szuffixummal.

Ġuwaynī a mongolok kelet-európai hadjárata során a következő értesülést közli a volgai bulgár főváros bevételéről: „*Bulgār* határában a hercegek találkoztak. A föld dübörgött és remegett seregeik sokaságától, seregeik ereje láttán még a vadállatok is megrémültek. Először *Bulgār* városát felgyújtották és elfoglalták, amely híres volt az egész világon kitűnő fekvéséről és kiapadhatatlan készleteiről. Példaként legyilkolták annak lakosait, a többieket pedig rabszolgává tették.” (BOYLE 1958, I, 268–269). Ugyanakkor ugyanerről az

eseményről az orosz évkönyvek azt írják, hogy az elfoglalt város neve *Velikij Gorod*. Ez arra utal, hogy a főváros, *Biljarsk* orosz neve *Velikij Gorod*, míg köztörök neve *Bulgār* volt.

Végső soron azzal szembesültünk, hogy van egy nép- és országnév, amelyet köztörök nyelven *Bulgar*-nak, míg középcsuvas formában *Bular*-nak és *Biler*-nek neveztek. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan létezett két város is, amelyeket – feltehetően – egyidejűleg ugyanazzal a névvel illették: *Bulgar* és *Biler*. Ez azután a külső szemlélőt teljesen összezavarta. Nem véletlen, hogy a muszlim szerzőknek csak homályos elképzelései lehettek a *Bulgār* nevű város földrajzi helyzetét illetően. Ugyanakkor bonyolítja a kérdést, hogy a királyi udvar vándorlása a középkorban normális jelenségnek számított. Ez nemcsak a nomádokra volt jellemző, de a középkori Európában is közsímt volt. Valószínűnek tűnik, hogy a volgai bulgár uralkodóknak több székhelye is lehetett, s talán ezek közül a két legfontosabb *Bolgary* és *Biljarsk* volt.

Brjahimov várost az 1164-es orosz hadjárat során említik források. A *Lavrentij-évkönyv* erről így tudósít: „1164. évben Andrej fejedelem a bulgárok ellen ment a fiával, Izjaszlavval, Jaroszlávval, a testvérével, és a muromi fejedelemmel, Ghurgemmel. És megsegítette őket az Isten és a szent Szűzanya a bulgárok ellen, akiknek sokaságát kaszabolták le, a zászlóikat meg elszedték és kis druzsinájával a bulgár fejedelem alig tudott elfutni a Nagy-városig [*Velikij Gorod*]. Andrej fejedelem pedig győztesen tér vissza a pogány bulgárokat lekaszaboltan látván, míg saját druzsináját sértetlennek ... és vonulván, elfoglalták dicső vár[os]ukat *Brjahimovot*, három városukat meg még felégették.” (PSRL I, 352–353). Erről a hadjáratról a későbbi változatok további kiegészítéseket közölnek. Az 1512-es *Kronográf* például a következőt közli: „Andrej a bulgárok ellen [ment], [és] magával vitte Krisztus szent keresztjét és a szent Szűzanya csodatevő Vladimir ikonját, amit az szokásszerűen mindig megtett, mivel ő volt a védelmezőjük az ellenséggel szemben. Hozzá imádkozva a bulgárok legyőzettek. Az orosz sereg sértetlen maradt s négy városukat foglalták el s bevették a Káma partján fekvő *Brjahimovot*...” (PSRL I, 21, 428; MILLER 1968, 663; párhuzamos leírás: PELENSKY 1974, 146–148). Ez utóbbi verzióban az első csata következményei hiányoznak, így a bulgár uralkodó visszavonulása *Velikij Gorod*-ba is, ami azt jelenti, hogy *Velikij Gorod* nem lehet azonos *Brjahimov*-val. A másik fontos kiegészítés szerint *Brjahimov* a Káma partján feküdt. Ez kizárja annak a lehetőségét, hogy ezt a várost akár *Biljarsk*-kal akár *Bolgary*-val azonosítsuk.

Ez a városnév előfordul még a *Kazanskaja Istorija* című munkának a Kazányi Tatár Kánság eredetét elmesélő legendájában is: „A Káma partján volt egy ősi város, amelyet *Brjagov*-nak neveztek. Innen jött a Cár, aki *Sayn Bolgarskij* néven ismert ... A Cár Kazány városát ezen az oldalon építtette fel és egyik orosz uralkodó sem mert ellene semmit szólni. ... A Káma folyó partján volt egy régi város, amelyet *Bulgar Brjagov*-nak neveztek; ma ez a város elhagyatott. A nagy herceg, Andrej Jur'evič Vladimirskij foglalta el először, és átadta seregének, hogy elpusztítsa és a bulgárokat a saját fennhatósága alá vonta. A *Balymaty* [nevű nép] húsz versztára lakik ezektől a bulgároktól. A nagy herceg egészen azok földjéig leigázta [országukat]. Kazány lett a főváros *Brjagov* helyett ...” (PELENSKY 1974, 119–120; KÄMPFER 1969, 51–54). A legenda kialakulásának fázisai jól rekonstruálhatók. A legkorábbi ese-

mény Andrej 1164-es, volgai bulgárok elleni hadjárata, amikor bevette *Brjahimov*-ot. *Brjagov* nyilván ennek a névformának a romlott változata. Špilevskij szerint *Brjahimov* a muszlim *Ibrahim* név orosz átírása lehetett (ŠPILEVSKIJ 1877, 32). A következő eseményre a *Sayin* névből következtethetünk, ez ugyanis az Arany Horda alapítójának Batunak a *postumus* neve. Az Arany Horda idején a Volga–Káma vidék központja *Bolgary* volt. Így eshetett meg, hogy az orosz krónikások *Brjahimov*-ot azonosították a virágzó *Bolgary*-val, ami történetileg nem igazolható. Ezt azután még megtoldották később a *Bolgary*–Kazány közötti kontinuitás fikciójával, aminek a történeti hitelét Usmanov kétségbe vonta, ugyanis *Bolgary*-t csak 1431-ben pusztították el teljesen, ugyanakkor Kazányt már 1395-ben említik az orosz források (USMANOV 1972, 120–121).

A 16–17. században a *Bolgary*–Kazány kontinuitás hagyományát tudatosan ápták az orosz udvarban, hogy igazolni lehessen miszerint Kazány – a Kazányi tatár Kánság központja – *Bolgary* örököse, amely az Arany Horda idején ténylegesen a vidék legnagyobb központja volt. Azonban a fikció építésében még tovább mentek és *Bolgary*-t – azonosítva *Brjahimov*-val – visszavetítették a volgai bulgár birodalom korába, amire nem volt írásos vagy szóbeli információjuk. Így azután a *Kazanskaja istorija* szerzője önkényesen kapcsolta össze az Andrej hadjáratára vonatkozó passzusban megjelenő *Brjahimov* városnevet a kései hagyományban megjelenő *Bolgary*-val.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a volgai bulgár városok megjelenését az a virágzó kereskedelmi kapcsolat tette lehetővé a 10. században, amely az iszlámot is elhozta a Volga–Káma vidékére. A 10–13. században hat nevet őriztek meg a források: *Bulgār*, *Suwār*, *Velikij Gorod*, *Brjahimov*, *Torčesk* és *Ošel*. *Bulgār* azonosítása körül nehézségek vannak, ugyanis ez a forma az országnak, népének és két városának is a köztörök neve. A 12. század óta ennek a csuvasos típusú megfelelője, a *Bular*–*Biler* is ismertek. A régészeti ásatások nyomán ismertté vált egy város *Bolgary* falu mellett és egy másik hatalmas város *Biljarsk* falu közelében a 10–13. századból. Az első neve egy köztörök névformát őrzött meg orosz változatban, míg a második egy csuvasos típusú alakot tükröz. Jelen ismereteink szerint nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy melyik szolgált a kettő közül a volgai bulgárok fővárosaként a 10–12. század folyamán. A 12. század közepétől a tatárjárásig *Velikij Gorod*, a 'Nagy város' minden kétséget kizáróan *Biljarsk* volt. Feltételezhetően *Brjahimov* vagyis *Ibrahim* azonosítható *Bolgary*-val, ugyanakkor az érvelés anakronisztikusnak tűnik, mivel *Bolgary* igen jelentős várossá és a terület központjává csak az Arany Horda, azaz a Volgai Bulgár Birodalom bukása után vált.

IRODALOM

- BGA I = *Viae Regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishâk al-Fârîsî al-Istahri*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. I. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum 1870.
- BGA II² = *Ibn Hauqal, Kitâb sûrat al-arḍ*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. II². Publ. J. H. Kramers. Leyde 1938.

- BGA III = *Descriptio Imperii Moslemici auctore Al-Moqaddasi*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. III. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum 1906².
- BGA VII = *Kitāb al-A'lāk an-Nafisā auctore Ibn Rosteh et Kitāb al-Boldān auctore al-Jakūbī*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. VII. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum 1892.
- BOLŠAKOV–MONGAJT 1971 = Bolšakov, O. G.–Mongajt, A. L.: *Putešestvie Abu Hamida Al-Garnati v Vostočnuju i Central'nuju Evropu (1131-1153 gg.)*. Moskva 1971.
- BOLŠAKOV–MONGAJT 1985 = *Abu-Hamid al-Garnati utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153*. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest 1985 [a BOLŠAKOV–MONGAJT 1971 magyar fordítása].
- BOYLE 1958 = Boyle, J. A.: *The History of the World-Conqueror, by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Translated from the Text of Mirza Muhammad Qazwini. I–II*. Manchester 1958.
- DUBLER 1953 = *Abū Hāmid el Granadino y su Relacion de viaje por tierras eurasiaticas*. Por. C. E. Dubler. Madrid 1953.
- FAHRUTDINOV 1974 = Fahrutdinov, R. G.: O stolice domongol'skoj bulgarii. *Sovetskaja Arheologija* 1974/1, 131–143.
- FAHRUTDINOV 1975 = Fahrutdinov, R. G.: Ešče raz o stolice domongol'skoj bulgarii. *Sovetskaja Arheologija* 1975/4, 74–79.
- FAHRUTDINOV 1984 = Fahrutdinov, R. G.: *Očerki po istorii volžskoj bulgarii*. Moskva 1984.
- FODOR 1982 = Fodor I.: Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 15–17 (1972–1974) [1982], 55–67.
- HALIKOV 1973 = Halikov, A. H.: O stolice domongol'skoj bulgarii. *Sovetskaja arheologija* 1973/1, 83–99.
- HRBEK 1956 = Hrbek, I.: Eine Volksetimologie des Namens "Bulgar". In: *Charisteria Orientalia praecipue ad Persiam pertinentia. Ioanni Ryпка hoc Volumen Sacrum*. Praha 1956, 113–119.
- HUZIN 1991 = Huzin, F. Š.: O stolice volžskoj bulgarii domongol'skogo perioda. In: *Biljar – stolica domongol'skoj bulgarii*. Red. F. A. Sadykova. Kazan' 1991, 6–42.
- KÄMPFER 1969 = *Historie vom Zartum Kasan. (Kasaner Chronist)*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von F. Kämpfer. Graz–Wien–Köln 1969.
- KMOSKÓ 2000 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Szerk.: Zimonyi I. Magyar Östörténeti Könyvtár 13. Budapest 2000.
- LIGETI 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.
- MARTIN 1986 = Martin, J.: *Treasure of the Land of Darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia*. Cambridge 1986.
- MARTINEZ 1982 = Martinez, A. P.: Gardīzī's two Chapters on the Turks. *AEMAE* 2 (1982), 109–217.
- MILLER 1968 = Miller, D. B.: Legends of the Icon of Our Lady of Vladimir. A Study of the Development of Muscovite National Consciousness. *Speculum* 43/4 (1968), 657–670.
- MINORSKY 1937 = Minorsky, V.: *Hudūd al-'Ālam. 'The Regions of the World'. A Persian geography 372 A. H. 982 A. D. GMS XI*. London 1937.
- MINORSKY 1942 = *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazī on China, the Turks and India*. Ed. V. Minorsky. London 1942.

- NOONAN 1984 = Noonan, Th. S.: Why dirhams first reached Russia: the role of Arab-Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), 151–282.
- PELENSKI 1974 = Pelenski, J.: *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*. The Hague–Paris 1974.
- PSRL = *Polnoe sobranie russkikh letopisej*.
- RISPLING 1990 = Rispling, G.: The Volga Bulgarian Imitative Coinage of al-Amir Yaltawar ('Barman') and Mikail b. Jafar. *Commentationes de Nummis Saeculorum IX–XI. Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 June 1989*. Ed. K. Jonsson–B. Malmer. *Suecia repertis. Nova Series* 6 (1990), 275–282.
- SMIRNOV 1951 = Smirnov, A. P.: *Volžskie bulgary*. Moskva 1951.
- SMIRNOV 1971 = Smirnov, A. P.: O stolice gosudarstva volžskikh Bulgar. *Sovetskaja Arheologija* 1971/1, 98–102.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II*. Ed. E. Szentpétery. Budapest 1937–1938.
- ŠPILEVSKIJ 1877 = Špilevskij, S. M.: *Drevnie goroda i drugie bolgarsko-tatarskie pamjatniki v Kazanskoj gubernii*. Kazan' 1877.
- TOGAN 1939 = Togan, A. Z. V.: *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig 1939.
- USMANOV 1972 = Usmanov, M. A.: *Tatarskie istoričeskie istočniki XVII–XVIII vv.* Kazan' 1972.
- WYNGAERT 1929 = Wyngaert, A.: *Sinica Franciscana. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV. B. I.* Quaracchi–Firenze 1929.
- ZIMONYI 1990 = Zimonyi, I.: *Origins of the Volga Bulgars*. *Studia Uralo-Altaica* 32. Szeged 1990.